

RATSIONALIZM VA IRRATSIONALIZM – ANTIK DAVR HAMDA O'RTA
ASRLARGA XOS XUSUSIYATLAR

Allanazorov Muxiddin Xayitovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Pedagogika kafedrası mudiri

muhiddinijtimoiy@gmail.com

Annotasiya: *Maqolada antik davr Yunon faylasuflari qarashlari o'rganilib, ularning qay tarzda ratsionalizmdan irratsionalistik masalalarga e'tibor qaratganligi tadqiq qilingan.*

Kalit so'zlar: *ratsional, irratsional, aql, ong, mistika..*

Ratsionallik va irratsionallik muammosini tadqiq qilar ekanmiz, Qadimgi Yunon falsafasida Aristoteldan so'ng o'z yo'nalishini o'zgartirganligiga guvoh bo'lamiz. Endi uni sub'ekt muammosi juda qiziqtiradi – Epikur, stoik, so'ng neoplatonizm. Ular kosmos, olamiy aql, ruhdan yuqori turuvchi “ilk yakkalik” degan tushuncha haqida ta'limot ishlab chiqishadi. Plotin tomonidan ishlab chiqilgan neoplatonizm ta'limoti “o'z ruhi bilan harakatlanuvchi, aqliy tushunchalar yoki umuman aql yordamida o'zini shakllantiruvchi va nihoyat, bo'linmas hamda mantiqdan yuqori turuvchi birlik, yakkalik sifatlariga ega hissiy-moddiy kosmos jismi haqidadir, ya'ni u kosmosdagi barcha shakllarning oxirgi sohibidir. Boshqacha qilib aytganda, endi navbat afsona dialektikasiga keldi, chunki afsona yagona tirik mavjudot sifatida, avvalambor, maqsadga yo'nalgan tarzda harakat qiluvchi tirik mavjudot ko'rinishida berilgan, tana va ruhning aynanligidir”¹. Antik falsafa, bu - afsona va logos dialektikasi, boshqacha qilib aytganda – irratsionallik va ratsionallik dialektikasidir. Falsafa mifologiyaga qarshi kurashmagan, balki afsonadan o'z rivojlanishining asosi sifatida foydalangan, u mifologiyani ratsionallashtirgan.

Qadimgi Yunon falsafasi rivojlanishining yakuniy davrida mutafakkirlar qarashlari neoplatonizm asosida xristian ilohiyotiga yaqinlashib boradi, irratsionallik tusini oladi. Ularning ta'limotlarida hissiy-moddiy kosmos o'rnini kosmosdan yuqori turuvchi, uni yaratuvchi va uni boshqaruvchi mutlaq shaxs egallaydi.

Yuqorida aytilganlardan quyidagi xulosa qilish mumkin: ratsionallik va irratsionallik mutanosibligi nuqtai nazaridan antik falsafasi rivojlanishini Gegelning dialektik triadasiga – tezis-antitezis-sintez – o'xshatish mumkin. Irratsionallik – afsona, mifologiya; ratsionallik – falsafa; ratsionallik-irratsionallik – diniy falsafa, teosofiyadir.

Yana bir jihatga e'tibor berish lozim. Vilgelm Vindelband o'zining “Falsafa tarixi” asarida (1892): “Ruh monoteizmi yunonlar falsafasining pishgan mevasidir”², deb

¹ Лосев А.Ф. История античной философии. – М.: ЧеРо, 1998, С. 182.

² Виндельбанд В. История философии.- Пер. с нем.- Киев: Ника-Центр, 1997. С. 127.

ta'kidlaydi. Bu fikr Aristotelning entelexiya – harakatga ilk turtki beruvchi Aql haqidagi ta'limotiga tegishli. Yuqorida qayd etganimizdek, Aristotel tafakkurni ilohiylashtiradi, neoplatonizm falsafaga ilk yakkalik (pervoedinoe) tushunchasini (Plotin) kiritadi. Bulardan quyidagi xulosa kelib chiqadi: falsafaning o'zi yakka xudo haqidagi tasavvurni (monoteizm yoki islomiy tavhid) vujudga keltiradi. Va yana bir jihatda to'xtalishimiz lozim: falsafada ratsionallik va irratsionallikning aralashib, qo'shib ketishi falsafa rivojlanishiga tutrki beradi hamda, shu bilan birga, mistitsizm, germetizm, gnostitsizmlar kabi sof irratsional ta'limotlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga imkon beradi.

Shunday qilib, muammoning falsafiy-tarixiy tahlili tadqiq etilayotgan tushunchalar mazmunlarining muayyan tarixiy davrda ustunlik qilayotgan dunyoqarash, mavjud olam manzarasiga bog'liq ravishda o'zgarishini aniqlashga imkon beradi. Masalan, o'rta asrlarda ijtimoiy ong dominantasi din bo'lgan, ijtimoiy ongning qolgan shakllari diniy tus oladi, din hukmronligi ostida bo'ladi. Lekin, shuni ta'kidlash lozimki, falsafiy fikrning hukmron diniy dunyoqarashga ta'sir etganligi diniy ongning o'zini takomillashtirilishining zaruriy sharti sifatida, ratsional fikr yuritishning muhim ahamiyatini tan olinganligi bilan bog'liq bo'lgan.

Ratsionallik va irratsionallik muammosi o'rta asrlarda, din ijtimoiy ongda dominant o'rinni egallagan paytda yaqqol, ochiq, global tarzda namoyon bo'ldi. Jo'shqin rivojlanayotgan fan mustaqil bo'lishga harakat qiladi. Aynan shu paytda din va fan (diniy e'tiqod va bilim) o'rtasidagi qarama-qarshilik yaqqol namoyon bo'ladi. Bu davrda muammo nafaqat fikrlash tarzi muammosi, balki hayot tarzi muammosi ham edi, chunki, har bir individ dunyoqarashini belgilovchi diniy muammolar majmui bilan chatishgan edi.

Muammoning o'rta asrlardagi holatini (ham Sharqda, ham G'arbda) o'rganish jarayonida quyidagilar kuzatiladi. Jamiyat diniy-intellektual doirasida ikkita lager vujudga keladi – din tomonidan e'lon qilingan Haqiqatni so'zsiz, mulohazasiz qabul qiluvchilar lageri va e'tiqod qilinishi lozim bo'lgan aqidalarni tanqidiy ravishda, aqliy dalillar asosida anglanishini talab etuvchilar lageri. Bular falsafa va fan rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan qarama-qarshi maqsadlarga yo'nalgan metodologik ko'rsatmalar edi³.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мурдагей Н.С. Рациональное и иррациональное – философская проблема (читая А.Шопенгауэра) // Вопросы философии.- 1994.- №9.
2. Лосев А.Ф. История античной философии. – М.: ЧеРо, 1998.
3. Виндельбанд В. История философии.- Пер. с нем.- Киев: Ника-Центр, 1997.
4. Алланазаров, М. Х. (2023, June). ТАБОТАБОЙИ ИЛМИЙ-ФАЛСАФИЙ МЕРОСИ ТАСНИФИ. In Creativity and Intellect in Higher Education: International Scientific-Practical Conference (pp. 58-66).

³ Qarang: Мурдагей Н.С. Рациональное и иррациональное – философская проблема (читая А.Шопенгауэра) // Вопросы философии.- 1994.- №9, С. 27.

5. Allanazarov, M. K. (2019). THE ROLE OF EASTERN AND WESTERN PHILOSOPHY IN POINT OF VIEW ALLAME TABATABAI. Theoretical & Applied Science, (9), 147-150.

6. Allanazarov, M. K. (2023). TABOTABOIY QARASHLARIDA DIALEKTIK MATERIALIZM TAHLILI. SCHOLAR, 1(15), 159-165.

7. Khaitovich, A. M. (2023). Ontological and Epistemological Views of Tabatabai. Miasto Przyszłości, 36, 77-83.